

Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics

Vol 3 (2021)

Ειδικό τεύχος: Γλώσσα, πανδημία, γλωσσολογία

AWPEL (3) 2021

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ

Γλώσσα, πανδημία, γλωσσολογία

Publish-as-you-go*

*Αυτό το τεύχος εκδίδεται με τη μορφή publish-as-you-go. Δηλαδή τα κείμενα δημοσιεύονται σταδιακά, με τη σειρά που ολοκληρώνονται. Όταν ολοκληρωθεί αυτή η διαδικασία, θα αναρτηθούν τα τελικά περιεχόμενα και η εισαγωγή.

AWPEL Vol. 3 2021

Cover

ISSN 2858-2801

Θεσμικοί λόγοι κατά την κρίση της πανδημίας: μια κριτική προσέγγιση

Μαρία Ματσούκα, Μαριάνθη Γεωργαλίδου

Copyright © 2022

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

To cite this article:

Ματσούκα Μ., & Γεωργαλίδου Μ. (2022). Θεσμικοί λόγοι κατά την κρίση της πανδημίας: μια κριτική προσέγγιση. *Aegean Working Papers in Ethnographic Linguistics*, 3, 91–111. Retrieved from <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/awpel/article/view/29946>

Θεσμικοί λόγοι κατά την κρίση της πανδημίας: μια κριτική προσέγγιση

Μαρία Ματσούκα

ΕΑΠ
mariamatsouk@yahoo.gr

Μαριάνθη Γεωργαλίδου

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
georgalidou@aegean.gr

Περίληψη

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τους θεσμικούς λόγους της Εκκλησίας, της κυβέρνησης και της αξιωματικής αντιπολίτευσης σε σχέση με την υγειονομική κρίση και τα περιοριστικά μέτρα αναφορικά με τη λειτουργία των ναών κατά τα πρώτα δύο κύματα της πανδημίας Covid-19 (άνοιξη και φθινόπωρο 2020). Αντλώντας από το θεωρητικό πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (Fairclough 1992· van Dijk 1991, 2002· Chilton 2004· Στάμου 2014), εξετάζονται οι επιλογές για τη δημοσιογραφική περικειμενοποίηση θεσμικών λόγων των υπό εξέταση φορέων και οι ιδεολογικές τοποθετήσεις που ρητά ή υπόρρητα προκύπτουν από αυτές. Η ανάλυση των γλωσσικών επιλογών των παραγωγών των κειμένων αναδεικνύει την υπόρρητη επιδίωξη της Εκκλησίας να εργαλειοποιήσει την επιρροή της στον θρησκευόμενο πληθυσμό, ώστε να συμμετέχει στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Αναδεικνύει επίσης τις στρατηγικές διαχείρισης των σχέσεων μεταξύ της εκκλησίας και των φορέων άσκησης εξουσίας, στην προσπάθειά των τελευταίων να μην απειλήσουν τις σχέσεις τους με το θρησκευόμενο εκλογικό ακροατήριο.

1. Εισαγωγή

Με αφορμή την πανδημική κρίση και τα μέτρα περιορισμού των δραστηριοτήτων θεσμικών φορέων και πολιτών την περίοδο 2020-2021, εξετάζουμε τους θεσμικούς λόγους Πολιτείας και Εκκλησίας σε ό,τι αφορά τη λειτουργία των ναών και την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των θρησκευόμενων πολιτών. Στο επίκεντρο λόγων και αντίλογων τίθεται η διεξαγωγή των λειτουργιών με τη συμμετοχή ή όχι εκκλησιάσματος και το δογματικό ζήτημα της Θείας Κοινωνίας. Ο θεσμικός (αντί)λόγος της Εκκλησίας¹ διαμορφώνεται με βάση την ιστορική της θέση στο ελληνικό κοινωνικό και πολιτικό γίγνεσθαι. Η Πολιτεία με τη σειρά της επιχειρεί, αφενός, την εφαρμογή περιοριστικών μέτρων στη λειτουργία των ναών στο πλαίσιο

¹ Η λέξη εκκλησία χρησιμοποιείται στο παρόν κείμενο με δύο έννοιες: της Εκκλησίας ως θεσμού, οπότε γράφεται με κεφαλαίο, και της εκκλησίας ως χώρου, του ναού δηλαδή, οπότε γράφεται με μικρό.

των κυβερνητικών αποφάσεων για τον δραστικό περιορισμό των συναθροίσεων, αφετέρου, τη διαχείριση τους σε επίπεδο εφαρμογής και επικοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο, επιχειρούμε την κριτική ανάλυση των θεσμικών λόγων της Εκκλησίας, της κυβέρνησης και της αντιπολίτευσης, όπως διαμορφώνονται με βάση την μάλλον αρνητική στάση της Εκκλησίας στα μέτρα που αφορούν τη λειτουργία της κατά την περίοδο αυτή.²

Συγκεκριμένα, στο επίκεντρο της συζήτησης τίθεται η θέση της Εκκλησίας ότι η Θεία Κοινωνία αποτελεί φάρμακο αθανασίας και αντίδοτο κατά του θανάτου³ και η συνακόλουθη υπόθεση ότι ο ιός δεν μεταδίδεται μέσω αυτής. Το ακροατήριο, από την άλλη πλευρά, διχάζεται ανάμεσα σε σαφείς επιστημονικές τοποθετήσεις που απαιτούν τη διακοπή της Θείας Κοινωνίας για την αποφυγή της μετάδοσης του ιού, και σε τοποθετήσεις θρησκευόμενων επιστημόνων και πολιτικών που υποστηρίζουν ότι η Θεία Κοινωνία αποτελεί θέμα πίστης. Οι τελευταίες/οι ενισχύουν με τη στάση τους τη θέση της Εκκλησίας. Η διαμάχη εξελίσσεται σε ζήτημα πολιτικής αντιπαράθεσης, με την κυβέρνηση, η οποία ανήκει στον συντηρητικό πολιτικό χώρο, να μην έχει ενιαία γραμμή ως προς την αντιμετώπιση του ζητήματος, δεδομένης της διαχρονικά στενής σχέσης Εκκλησίας, Πολιτείας και συντηρητικών πολιτικών κομμάτων. Η αντιπολίτευση, κατά κύριο λόγο, συντάσσεται με την επιβολή περιοριστικών μέτρων. Αμφότερες επιχειρούν την επικοινωνιακή διαχείριση των θέσεων τους με διακύβευμα την επιρροή τους στο εκλογικό σώμα.

Αναλυτικότερα, ως προς την Εκκλησία, η Θεία Κοινωνία αποτελεί ένα από τα πιο θεμελιώδη συστατικά στοιχεία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης. Η Θεία Κοινωνία θεωρείται η ανάμνηση και η αναπαράσταση του μυστικού δείπνου και αποτελεί κομβικής σημασίας γεγονός για την ίδια την ύπαρξη της Χριστιανικής θρησκείας, δεδομένου ότι μέσω της ανάκλησης αυτής της παράδοσης διατηρείται η συλλογική θρησκευτική μνήμη των πιστών (Σακελλαρίου 2020: 88). Ως εκ τούτου, η αμφισβήτηση της ιερότητας της Θείας Κοινωνίας οδηγεί στην αντίσταση από την πλευρά της Εκκλησίας στα περιοριστικά μέτρα και στην αμφισβήτηση σε πολλές περιπτώσεις της ίδιας της επιστήμης. Ως προς τον λόγο που αρθρώνει κατά την περίοδο της πανδημίας, θα επιχειρηθεί να αναδειχθεί αφενός η προσπάθεια της Εκκλησίας να διατηρήσει τη θεολογική διάσταση του ζητήματος απευθυνόμενη στις/στους πιστές/ούς, υπογραμμίζοντας τη σημασία της πίστης, της προσευχής και της μετάνοιας, αφετέρου η κοσμικότητα από την οποία χαρακτηρίζεται ο λόγος της, καθώς επιδιώκει να είναι συνομιλήτρια του κράτους και να επηρεάζει τις

² Το άρθρο αυτό πραγματεύεται τα δύο πρώτα κύματα της πανδημίας (άνοιξη-φθινόπωρο 2020). Κατά την πρώτη περίοδο της πανδημίας, η κυρίαρχη αντίληψη στο πλαίσιο της θρησκευτικής κοινότητας ότι ο ιός δεν μπορεί να παραβιάσει τον ιερό χώρο των εκκλησιών, που καθίστανται με αυτόν τον τρόπο ασφαλείς χώροι για τους/τις πιστούς/ές, οδηγεί την επίσημη Εκκλησία σε ανώδυνες προτροπές για την εφαρμογή των μέτρων, που ωστόσο δεν ακολουθούνται από το πλήθος των ιερωμένων και των πιστών. Το φθινόπωρο του 2021, κατά τη διάρκεια του τέταρτου κύματος, εκδίδεται εκκλησιαστική εγκύκλιος (3/11/2021) με την οποία η Εκκλησία προτείνει το μέτρο των διαγνωστικών τεστ για την είσοδο στους ναούς. Η εγκύκλιος αυτή ανοίγει το δρόμο στην κυβέρνηση για την εφαρμογή ελέγχων για την είσοδο στους ναούς, οι οποίοι, μέχρι και τη στιγμή που συντάσσεται το παρόν κείμενο, δεν έχουν εξειδικευτεί και εφαρμοστεί. Να σημειώσουμε ότι, πριν την έκδοση της εγκυκλίου, το μέτρο είχε ζητηθεί από την αξιωματική αντιπολίτευση.

³ http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi.asp?id=2631&what_sub=egyklloi (ανακτήθηκε στις 20/12/2021).

αποφάσεις του, να επηρεάζει δηλαδή την άσκηση της πολιτικής εξουσίας (Σακελλαρίου 2020: 127).

Ως προς τη συμπολίτευση, η κυβερνητική παράταξη της Νέας Δημοκρατίας κινείται παραδοσιακά στον κεντροδεξιό πολιτικό χώρο, απευθυνόμενη ως κόμμα εξουσίας σε ένα ευρύ ακροατήριο (Αναστασιάδης 1991: 33). Το ακροατήριο αυτό κυμαίνεται από τον παραδοσιακό συντηρητικό χώρο της δεξιάς που αποτελεί τη ραχοκοκαλιά της εκλογικής βάσης της Νέας Δημοκρατίας, με δεσπόζουσες αξίες αυτές του έθνους, της θρησκείας και της οικογένειας, μέχρι τον εκσυγχρονιστικό χώρο του κέντρου (Πανταζόπουλος 2005: 153). Στην παρούσα εργασία θα επιχειρηθεί να αναδειχτεί, με βάση την ανάλυση που θα ακολουθήσει, κατά πόσο η ευρεία αυτή απεύθυνση δημιουργεί αντιφάσεις στον κυβερνητικό λόγο και μη ενιαία αντιμετώπιση ως προς το ζήτημα του εκκλησιασμού και της Θείας Κοινωνίας από κυβερνητικούς παράγοντες. Ζητούμενο είναι να καταδειχτεί ότι η αποφυγή σαφούς κυβερνητικής τοποθέτησης σε σχέση με ζητήματα λατρείας και η επιδίωξη της διατήρησης καλών σχέσεων με την επίσημη Εκκλησία από μέρους της κυβερνώσας παράταξης στοχεύει στο να συγκρατηθούν οι πολιτικοί δεσμοί με το κατά βάση θρησκευόμενο συντηρητικό ακροατήριό της.

Ως προς τη μείζονα αντιπολίτευση,⁴ ο ΣΥΡΙΖΑ, από τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης, προερχόμενος από τον χώρο της Αριστεράς, επιδιώκει να εκφράσει τα πιο προοδευτικά κομμάτια της ελληνικής κοινωνίας. Ως προοδευτικές/οί ορίζονται οι οπαδοί των αριστερών κομμάτων σε αντιδιαστολή με τις/τους οπαδούς της συντήρησης, που κατεξοχήν υποστηρίζουν κόμματα με δεξιά ιδεολογία, και αναφέρονται στο παραδοσιακό τρίπτυχο πατρίδα-θρησκεία-οικογένεια (Καμηλάκη & Μαρκόπουλος 2018: 85). Ως εκ τούτου, ο ΣΥΡΙΖΑ υιοθετεί μια πιο ξεκάθαρη επίσημη θέση ως προς το ζήτημα των εκκλησιών και της Θείας Κοινωνίας, τοποθετημένη πιο κοντά στις επιστημονικές συστάσεις για τη λήψη περιοριστικών μέτρων και το κλείσιμο των ναών. Ωστόσο, λόγω της πολυσυλλεκτικότητάς του μετά από τον μετασχηματισμό του σε κόμμα εξουσίας και λόγω της προσπάθειας διεύρυνσης του εκλογικού ακροατηρίου στο οποίο απευθύνεται, καταγράφονται και εδώ πιο συντηρητικές φωνές. Όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε, παρουσιάζεται μια τάση άμβλυνσης της πολιτικής παρέμβασης στο χώρο της Εκκλησίας από μέρους του ΣΥΡΙΖΑ, όχι τόσο με ρητό όσο με λανθάνοντα τρόπο.

Τα κείμενα που αναλύονται αποτελούν άρθρα από τον διαδικτυακό τύπο, που στο πλαίσιο της σύνταξης του ειδησεογραφικού κειμένου μεταφέρουν αυτούσια ή αποσπάσματα του λόγου εκκλησιαστικών και πολιτικών –συμπολιτευτικών και αντιπολιτευτικών– θεσμικών παραγόντων. Οι θεσμικοί λόγοι διαμεσολαβούνται από τον δημοσιογραφικό λόγο, ο οποίος αναπαράγει την ιδεολογική σκοπιά των συντακτών και των Μέσων στα οποία δημοσιεύονται τα κείμενα με στόχο την προώθηση πολιτικών θέσεων.

Στη συνέχεια, συζητάμε την κριτική αναλυτική προσέγγιση του λόγου των μέσων μαζικής ενημέρωσης (ενότητα 2), το πλαίσιο της ανάλυσης (ενότητα 3), τα δεδομένα (ενότητα 4) και τα συμπεράσματά μας (ενότητα 5).

⁴ Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης, αποκλειστικά για λόγους οικονομίας, θα περιοριστούμε στην ανάλυση του λόγου της αξιωματικής αντιπολίτευσης διόλου υποτιμώντας την ανάγκη αναλυτικής προσέγγισης του λόγου του συνόλου των κοινοβουλευτικών κομμάτων αλλά και εξωκοινοβουλευτικών πολιτικών σχηματισμών.

2. Ο πολιτικός λόγος των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης

Ο δημοσιογραφικός λόγος παράγεται στο πλαίσιο της μαζικής επικοινωνίας με τη βοήθεια των τεχνολογιών των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ) και προωθεί ενημερωτικά, εμπορικά και ψυχαγωγικά προϊόντα, σε ένα ευρύ και ετερογενές κοινό (Γιαλαμπούκη 2008: 8). Ο διακηρυγμένος στόχος του δημοσιογραφικού λόγου είναι η παροχή έγκυρης και αξιόπιστης ενημέρωσης σχετικά με θέματα της επικαιρότητας και του δημόσιου βίου που επηρεάζουν την κοινωνική ζωή των πολιτών, θέματα που εγείρουν δημόσιες συζητήσεις και γίνονται αντικείμενο αντιπαραθέσεων (Γιαλαμπούκη 2008: 14). Λόγω του δημόσιου χαρακτήρα του, ωστόσο, ο δημοσιογραφικός λόγος είναι κάτι πολύ περισσότερο από απλή πληροφόρηση, δεδομένου ότι αξιοποιείται πολιτικά ως ελεγκτικός μηχανισμός από τις πολιτικές δυνάμεις που διαθέτουν επιρροή, λαμβάνοντας ένα ρόλο περισσότερο θεσμικό (Πολίτης 2001: 1). Ο λόγος των ΜΜΕ δεν είναι ιδεολογικά ουδέτερος, αλλά διαμορφώνεται με βάση το επικοινωνιακό πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται, που περιλαμβάνει τόσο τα επιτελεία που χρηματοδοτούν και παράγουν τον ειδησεογραφικό και σχολιαστικό λόγο όσο και τα ακροατήρια που τον προσλαμβάνουν και τον ερμηνεύουν (Πολίτης 2001). Συνδέεται με την πολιτική τοποθέτηση των Μέσων που συντάσσουν και δημοσιοποιούν κείμενα, τα οποία με τη σειρά τους συνδέονται με συγκεκριμένα πολιτικά και οικονομικά συμφέροντα (Ανδρουτσόπουλος 2001: 174).

Κατά συνέπεια, ο δημοσιογραφικός λόγος, δεδομένης και της ιδεολογικής του στρατεύσης, είναι στενά συνδεδεμένος με τον πολιτικό λόγο. Παρότι κάθε λόγος ενέχει το στοιχείο της αξιακής και άρα της πολιτικής τοποθέτησης (Γεωργαλίδου 2004), ως πολιτικός θεωρείται ο λόγος που παράγεται σε πολιτικά, επίσημα και θεσμικά περικείμενα, και συνδέεται με τις πολιτικές που ασκούνται στο πλαίσιο των πολιτευμάτων, καθώς και με τις στρατηγικές απόκτησης και διατήρησης της εξουσίας (Τσάκωνα 2014α: 524). Σύμφωνα με τον van Dijk (2002: 216-217), ο πολιτικός λόγος ορίζεται με βάση το περικείμενο στο οποίο εμφανίζεται: τις συνθήκες παραγωγής του, τους ρόλους των συμμετεχουσών/όντων, τους στόχους και τις απόψεις τους. Περιλαμβάνει ένα ευρύ φάσμα κειμενικών ειδών, όπως τα θεσμικά κείμενα, τα πολιτικά διαγγέλματα, τις συνεντεύξεις τύπου, τις συνεντεύξεις και τα ειδησεογραφικά άρθρα (Τσάκωνα 2014α: 524).

Η σχέση του δημοσιογραφικού με τον πολιτικό λόγο είναι μια σχέση συμβιωτική. Από τη μια πλευρά, οι δημοσιογράφοι αναπλαισιώνουν τον πολιτικό λόγο προβάλλοντας και τις δικές τους πολιτικές τοποθετήσεις, συμμετέχοντας στην παραγωγή πολιτικού λόγου (Τσάκωνα 2014α: 524-525). Από την άλλη πλευρά, το κοινό πληροφορείται για το κοινοβουλευτικό και το πολιτικό έργο των πολιτικών εν γένει κυρίως μέσω των ΜΜΕ. Έτσι, οι πολιτικοί, γνωρίζοντας τη λειτουργία των μέσων και το γεγονός ότι το κείμενό τους δεν θα δημοσιοποιηθεί αυτούσιο από το σύνολο των ΜΜΕ, προσαρμόζουν τις στρατηγικές τους, ώστε να συμπεριλάβουν εκείνες τις φραστικές δομές που θα οδηγήσουν στην αναπαραγωγή τους (Georgalidou 2011: 86). Τέτοια στοιχεία γλωσσικής δημιουργικότητας αποτελούν, για παράδειγμα, οι επαναλήψεις, οι ιδιωματισμοί, οι παραλληλισμοί, οι μεταφορές, καθώς και οι εναλλαγές υψηλής-χαμηλής ποικιλίας και οι χιουμοριστικές ατάκες (Τσάκωνα 2014α: 525-530), τα οποία εντοπίζονται σταθερά στα πολιτικά κείμενα, παρά τα ιδιαίτερα ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά των παραγωγών τους (Φραγκάκη 2012: 1205).

Οι πρακτικές λόγους που σημειώνονται στα κείμενα που διακινούνται από τα ΜΜΕ ποικίλουν ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες του εκάστοτε επικοινωνιακού πλαισίου στο οποίο τοποθετείται ο λόγος, οριοθετώντας ένα πολυδιάστατο πεδίο γλωσσικής χρήσης (Ανδρουτσόπουλος 2001: 168). Βασική παράμετρος της κατασκευής της ιδεολογικο-πολιτικής ταυτότητας των μέσων είναι το γλωσσικό/υφολογικό τους στίγμα που έχει να κάνει με τη θέση τους στην αγορά σε συνάρτηση με την/τον τυπική/ό αναγνώστρια/τη στην/στον οποία/ο απευθύνονται και τον στόχο που υπηρετούν. Οι σημειωτικές και κειμενικές επιλογές ως εκ τούτου, δεν είναι αποκλειστική απόφαση της/του συντάκτριας/τη, αλλά υπαγορεύονται από τον ιδεολογικό προσανατολισμό του μέσου και ελέγχονται και πιθανόν τροποποιούνται από το εκδοτικό επιτελείο που έχει την τελική απόφαση για την έκδοση (Πολίτης 2001: 1).

Σημαντικό μέρος αυτών αποτελεί η ειδησεογραφική αξιολόγηση ως στρατηγική ιδεολογικού χρωματισμού των ειδήσεων. Η αξιολόγηση, ρητή και υπόρρητη, απηχεί ένα ευρύ σύστημα αξιών και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην άμεση ή έμμεση επιβολή των κυρίαρχων ιδεολογιών και αναπαραστάσεων που ενισχύουν ή αντιστέκονται στις κοινωνικοπολιτισμικές ανισότητες και τις απαξιωτικές διαφοροποιήσεις. Μπορεί, συνεπώς, να ενισχύσει ή να προβάλει την αντίσταση στην κυρίαρχη ιδεολογία. Η αξιολόγηση αφορά τη γλωσσική πραγμάτωση της άποψης της/του συντάκτριας/τη, που εκφράζει συναισθήματα, πεποιθήσεις και προσωπικές εμπειρίες, απηχώντας το προσωπικό της/του σύστημα αξιών, αλλά και το σύστημα αξιών της κοινότητας στην οποία ανήκει και την οποία αντιπροσωπεύει (Αρχάκης, Φτερνιάτη & Δούκα 2018: 6). Αξιολογώντας, λοιπόν, ως θετικές ή αρνητικές τις όψεις των γεγονότων ή των τοποθετήσεων που περιλαμβάνονται σε άλλα κείμενα τα οποία επικαλείται και εν τέλει αναπλαισιώνει, η/ο δημοσιογράφος εκφράζει την έγκριση ή την απόρριψή της/του για αυτά, επιδιώκοντας παράλληλα να εγείρει συγκεκριμένες συναισθηματικές αντιδράσεις στις/στους αποδέκτριες/τες του κειμένου της/του, ώστε να αποδεχτούν και να ενστερνιστούν την προβαλλόμενη θέση. Έτσι, η αξιολόγηση στον ειδησεογραφικό λόγο καθορίζει το αξιωματόνευτο των γεγονότων, ενώ παράλληλα συντηρεί και παγιώνει τις προβαλλόμενες ιδεολογίες στο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο (Αρχάκης, Φτερνιάτη & Δούκα 2018: 7). Ως δείκτες ειδησεογραφικής αξιολόγησης χρησιμοποιούνται ποικίλα γλωσσικά στοιχεία, όπως ονομαστικές και ρηματικές φράσεις, οι ρηματικοί χρόνοι και οι τροπικότητες, τα επίθετα, οι μεταφορές, οι ρητορικές ερωτήσεις, ο μεταφερόμενος ευθύς λόγος και άλλες δομικές κατηγορίες (Δούκα, Φτερνιάτη & Αρχάκης 2019: 126-127).

Η δημοσιογραφία, λοιπόν, αποτελεί ένα πεδίο πολιτικής κοινωνικής πρακτικής. Ως τέτοια διαμεσολαβεί μεταξύ του δημόσιου πεδίου της κοινωνικής δράσης και των θεσμών και του ιδιωτικού πεδίου της καθημερινής ζωής και πρακτικής. Αυτή η διαμεσολάβηση δεν είναι ουδέτερη, αλλά περιλαμβάνει την πραγμάτωση της άποψης της/του συντάκτριας/τη (Γιαλαμπούκη 2008: 101). Πέρα από τη φωνή της/του συντάκτριας/τη, όμως, στο πλαίσιο της καταφανούς διακειμενικότητας, συχνά στην αφήγηση της είδησης παρεμβάλλονται και άλλες φωνές, που παρατίθενται από τη/τον συντάκτρια/τη, ώστε να τεκμηριωθεί η είδηση και να δηλωθεί η αποστασιοποίηση της/του δημοσιογράφου από όσα λέγονται (Αρχάκης, Φτερνιάτη & Δούκα 2018: 5). Η πολυφωνία αυτή δεν αποτελεί συρραφή πληροφοριών και απόψεων, αλλά συγκροτεί ένα δομικά ιεραρχημένο κείμενο

(Γιαλαμπούκη 2008: 101), που διαμορφώνει μέσα σε συγκεκριμένες συνθήκες παραγωγής και επεξεργασίας, την αξιολογική θέση και την οπτική του μέσου που το φιλοξενεί.

Οι στρατηγικές διακειμενικής συγκρότησης του δημοσιογραφικού λόγου της πανδημίας αποτελούν πεδίο ανάλυσης στα υπό εξέταση δεδομένα, στα οποία περιλαμβάνονται άρθρα από τον φιλοκυβερνητικό και τον αντιπολιτευτικό τύπο, τα οποία παραθέτουν και περικειμενοποιούν εκ νέου έτερες πολιτικές πηγές. Το ίδιο ισχύει και για τις δηλώσεις των εκπροσώπων του κλήρου, η δημοσιογραφική διαχείριση των οποίων, όπως θα δούμε στη συνέχεια, διαφοροποιείται λόγω της θέσης της Εκκλησίας ως θεσμού στην ελληνική κοινωνία.

3. Κειμενικό υλικό και πλαίσιο ανάλυσης

Όλα τα κείμενα αναφέρονται στο ζήτημα της Εκκλησίας κατά την κρίση της πανδημίας. Ως προς τον φιλο-κυβερνητικό και τον αντιπολιτευτικό λόγο εξετάζονται δύο άρθρα από ηλεκτρονικές εφημερίδες από το πρώτο (Μάρτιος-Ιούνιος 2020) και το δεύτερο (Οκτώβριος-Ιανουάριος 2021) κύμα της πανδημίας αντίστοιχα. Ως προς την Εκκλησία εξετάζονται αποσπάσματα από άρθρα του φιλο-κυβερνητικού και αντιπολιτευτικού τύπου. Τα άρθρα αντλούνται από ένα μικρό σώμα κειμένων που περιλαμβάνει 46 δημοσιεύματα που προέρχονται από ψηφιακά φιλο-κυβερνητικά και αντιπολιτευτικά Μέσα.

Η επιλογή των δημοσιευμάτων έγινε με γνώμονα τη στάση των υπό εξέταση πολιτικών χώρων στα πρώτα δύο κύματα της πανδημίας. Το πρώτο κείμενο προέρχεται από το πρώτο κύμα της πανδημίας και αποτελεί την πρώτη επίσημη αναφορά –δια στόματος του πρωθυπουργού– στο ζήτημα της λειτουργίας των εκκλησιών και ενδεικτικό παράδειγμα των αντιφάσεων του κυβερνητικού λόγου ως προς τη διαχείριση του ζητήματος και στα δύο πανδημικά κύματα. Το δεύτερο κείμενο διαπραγματεύεται τις θέσεις της αξιωματικής αντιπολίτευσης. Παρότι προέρχεται από το δεύτερο κύμα, και παρότι προτάσσει την ευθύνη της Εκκλησίας σχετικά με την τήρηση των μέτρων, επιστρατεύει στρατηγικές μετριασμού ως προς την αντιπαράθεση με αυτή, με αποτέλεσμα η τοποθέτηση να μην διαφοροποιείται ουσιαστικά σε σχέση με αυτήν του πρώτου κύματος (Ματσούκα 2021). Ως προς τον εκκλησιαστικό λόγο, εξετάζονται αποσπάσματα από ειδησεογραφικά άρθρα που περιλαμβάνουν λόγους θεσμικών εκπροσώπων της Εκκλησίας, όπως του αρχιεπισκόπου και της Ιεράς Συνόδου, αλλά και ένα απόσπασμα προερχόμενο από την εκκλησιαστική ιστοσελίδα *Ρομφαία*.

Για την ανάλυση των δεδομένων αξιοποιείται η προσέγγιση των κειμένων με εργαλεία Κριτικής Ανάλυσης Λόγου (ΚΑΛ). Σκοπός της ΚΑΛ είναι η ανάδειξη του τρόπου μέσω του οποίου οι κυρίαρχες ομάδες που διαθέτουν πρόσβαση σε μηχανισμούς εξουσίας, όπως η πολιτική, η εκπαίδευση, η θρησκεία και τα ΜΜΕ (van Dijk 1991· Chilton 2004), προσπαθούν να ελέγχουν και να επηρεάζουν μέσω αυτής τη σκέψη και τις πράξεις των κυριαρχούμενων κοινωνικών ομάδων (Fairclough 1992· Στάμου 2014· Μιχάλης 2014), στην προκειμένη περίπτωση των εν δυνάμει εκλογέων. Συγκεκριμένα, θα χρησιμοποιηθεί το κοινωνιοπολιτισμικό μοντέλο του Fairclough (1992), με βάση το οποίο κάθε γλωσσική χρήση συνιστά ένα επικοινωνιακό γεγονός το οποίο αναλύεται στο επίπεδο του κειμένου, της πρακτικής λόγου και στο ευρύτερο επίπεδο της κοινωνικής πρακτικής (βλ. και Αρχάκης, Φτερνιάτη & Δούκα 2018). Έτσι, μέσω της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου,

διερευνάται η σύνδεση μεταξύ του μακρο- και μέσο-επίπεδου, που περιλαμβάνουν τις κυρίαρχες αξίες και απόψεις που εμπεριέχονται στους λόγους που διαχρονικά βρίσκονται σε κυκλοφορία στην ελληνική κοινωνία, και του μικρο-επιπέδου, που περιλαμβάνει τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι συντάκτριες/τες των υπό εξέταση κειμένων τοποθετούνται, μέσω της γλωσσικής τους παραγωγής, απέναντι στους λόγους του μακρο-επιπέδου (Archakis 2018: 2).

Για την ανάλυση στο μικρο-επίπεδο αξιοποιείται η Συστημική-Λειτουργική Γραμματική (ΣΛΓ) του M.A.K. Halliday, σύμφωνα με την οποία κάθε γλώσσα προσφέρει μια πληθώρα λεξικογραμματικών επιλογών στους/στις χρήστες/ριές της για τη δημιουργία νοήματος, από τις οποίες αντλούν για να κατασκευάσουν κάθε φορά μια διαφορετική κοινωνική πραγματικότητα (Στάμου 2014: 171-172· Λύκου 2000). Η ΣΛΓ περιγράφει τρεις λειτουργίες που πραγματώνονται μέσω συγκεκριμένων επιλογών στο λεξικογραμματικό σύστημα της γλώσσας: την αναπαραστατική, τη διαπροσωπική και την κειμενική λειτουργία. Η αναπαραστατική λειτουργία εξετάζει τις γραμματικοσυντακτικές επιλογές με βάση τις οποίες αναπαριστάται η κοινωνική πραγματικότητα από τον/την παραγωγό του κειμένου και πραγματώνεται μέσω του συστήματος της μεταβιβαστικότητας. Η μεταβιβαστικότητα περιλαμβάνει τις διαδικασίες (ρήματα), τους συμμετέχοντες (ουσιαστικά) και τις περιστάσεις, δηλαδή τις συνθήκες (χωρικές, χρονικές, τροπικές) που λαμβάνουν χώρα οι διαδικασίες (Στάμου 2014: 172-173· Λύκου 2000). Εξ αυτών, οι υλικές περιγράφουν δράσεις και ενέργειες που επιφέρουν αλλαγές στον κόσμο, οι νοητικές αναφέρονται σε δράσεις του εσωτερικού κόσμου, και οι συσχετιστικές δηλώνουν σχέσεις συμβολικού τύπου ανάμεσα σε οντότητες (Στάμου 2014: 173).

Η διαπροσωπική λειτουργία αφορά τον τρόπο με τον οποίο επιδιώκει ο/η παραγωγός του κειμένου να κατασκευάσει τη σχέση με τον/την αποδέκτη/τρια του και πραγματώνεται μέσω του συστήματος της διάθεσης, των λεξικογραμματικών δηλαδή επιλογών που προσδιορίζουν τον ρόλο που υιοθετεί ο/η παραγωγός του κειμένου σε σχέση με τους/τις αποδέκτες/τριές του. Το σύστημα της διάθεσης περιλαμβάνει τις γλωσσικές πράξεις (βεβαιωτικές, κατευθυντικές, διακηρυκτικές κ.ά.), την τροπικότητα (επιστημική, δεοντική, αξιολογική) και την προσωπική δείξη, η οποία πραγματώνεται μέσω της επιλογής προσώπου των αντωνυμιών (Στάμου 2014: 174· Λύκου 2000).

Η κειμενική λειτουργία, τέλος, αφορά τον τρόπο με τον οποίο το κείμενο οργανώνεται ως προϊόν προφορικού ή γραπτού λόγου και πραγματώνεται μέσω του συστήματος θέματος-ρήματος, που αναφέρεται στην οργάνωση των πληροφοριών στο επίπεδο της πρότασης (Στάμου 2014: 175· Λύκου 2000).

4. Ανάλυση

4.1 Ο θεσμικός-εκκλησιαστικός λόγος

Ο λόγος της Εκκλησίας διαμορφώνεται με βάση την ιστορική θέση που αυτή κατέχει στην ελληνική κοινωνική και πολιτική ζωή. Ως θεσμός με κεντρικό ρόλο στη θεσμική οργάνωση του νέου ελληνικού κράτους, συμμετείχε στη διαμόρφωση της συντηρητικής ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η οποία στήριξε τις επιδιώξεις της άρχουσας τάξης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και εξής (Καραμούζης 2009: 83). Η ελληνοχριστιανική ιδεολογία, δηλαδή, προβλήθηκε ως επίσημη εθνική ιδεολογία που προσδιόριζε την εθνική ταυτότητα. Ως εκ τούτου, η Εκκλησία

επιφορτίζεται με την ευθύνη της διαμόρφωσης και εμπέδωσης της ιδεολογίας αυτής από τις/τους πιστές/ούς και αποκτά πολιτικό ρόλο. Μέσω της επιρροής που ασκεί στις/στους πιστές/ούς, διαμορφώνεται και η σχέση της με το κράτος. Οι σχέσεις αυτές δεν προκύπτουν απλώς από τη νομική αποκρυστάλλωση της υπόστασης της Εκκλησίας ως θεσμού, αλλά κυρίως αποτελούν σχέσεις εξουσίας, οι οποίες εκφράζονται εκατέρωθεν με επικοινωνιακό τρόπο, στην επιδίωξή τους να εργαλειοποιήσουν τη σχέση αυτή για να αυξήσουν την κοινωνική τους επιρροή (Σακελλαρίου 2020: 47).

Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να ιδωθεί και η σχέση που αναπτύσσεται μεταξύ κράτους και Εκκλησίας κατά την περίοδο της πανδημίας, με βασικό σημείο αντιπαράθεσης την επιβολή περιοριστικών μέτρων στην άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και το κλείσιμο των ναών. Στην αντιπαράθεση αυτή, η Εκκλησία επιδιώκει να διατηρεί η ίδια το δικαίωμα λήψης αποφάσεων για το πεδίο δράσης της, με την κυβέρνηση να βρίσκεται συχνά σε αμηχανία και να προβάλλει την επιστήμη ως υπεύθυνη για τη λήψη αποφάσεων μη αποδεκτών από την Εκκλησία. Ωστόσο, παρά την υποχώρησή της σε μεγάλο βαθμό στις επιστημονικές θέσεις, όπως προκύπτει από την αποδοχή των μέτρων προστασίας στους χώρους λατρείας και το κλείσιμό τους για ένα διάστημα, η Εκκλησία επιμένει στο δικαίωμά της να ορίζει το χώρο της.⁵ Ο λόγος της σε αυτό το επίπεδο κατά περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα επιθετικός απέναντι στις/στους επικρίτριες/τές της, όπως προκύπτει από τα υπό εξέταση δεδομένα, με την Εκκλησία να θεωρεί τα ζητήματα πίστεως αποκλειστικά δική της αρμοδιότητα. Η Θεία Κοινωνία, ως θρησκευτικό μυστήριο και πεμπτουσία της χριστιανικής πίστης, θεωρείται αδιαπραγμάτευτη από την Εκκλησία σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας, παρά τα μέτρα που έχουν επηρεάσει κάθε άλλη δραστηριότητα. Διεκδικεί δηλαδή καθεστώς εξαίρεσης.

Ως προς τις σχέσεις που διαμορφώνονται μεταξύ κυβέρνησης και Εκκλησίας, ως θεσμών που βρίσκονται ταυτόχρονα σε σύγκρουση και διαπραγμάτευση, η Εκκλησία επιδιώκει να διατηρήσει τη θέση του συνομιλητή του κράτους στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Έχοντας επίγνωση της εξουσίας της και της επιρροής της στον θρησκευόμενο πληθυσμό, ασκεί ανοιχτά τις πιέσεις της στην κυβερνητική εξουσία (Σακελλαρίου 2020: 117). Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Ιερού Συνδέσμου Κληρικών Ελλάδος (ΙΣΚΕ) στον πρωθυπουργό, με την οποία ζητάει μετ' επιτάσεως το άνοιγμα των εκκλησιών το Πάσχα, υποστηρίζοντας ότι δεν μπορεί να είναι κλειστές οι εκκλησίες το Πάσχα σε ένα ορθόδοξο κράτος. Με αυτόν τον τρόπο αρνείται να διαχωρίσει την κοσμική εξουσία από την εκκλησιαστική και παράλληλα διαστρεβλώνει το άρθρο 3 του συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο η ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία ορίζεται ως επικρατούσα θρησκεία και όχι το ελληνικό κράτος ως ορθόδοξο. Στην επιστολή, ο ΙΣΚΕ απειλεί εμμέσως την κυβέρνηση με εκλογικό κόστος, κάνοντας σαφή αναφορά στις εκλογές και υπονοώντας τη δύναμη της Εκκλησίας στην επιρροή της ψήφου:

⁵ Η Εκκλησία συνεχίζει να επιμένει σε αυτή τη στάση σε όλη τη διάρκεια της πανδημίας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του τέταρτου κύματος (Νοέμβριος 2021), η ανακοίνωση της υποχρεωτικότητας εργαστηριακού τεστ για την είσοδο των ανεμβολίαστων στους ναούς με διάγγελμα του πρωθυπουργού (18/11/2021), αφού πρώτα εξέδωσε αντίστοιχη εγκύκλιο η Ιερά Σύνοδος (3/11/2021, βλ. και υποσημείωση 2). Περαιτέρω, η Ιερά Σύνοδος *προτρέπει πατρικά* το ποιμνίο της να εμβολιαστεί (<https://www.kathimerini.gr/society/561569761/iera-synodos-patriki-protropi-gia-emvoliasmo-kata-toy-koronoioy/>).

(1)

Γνωρίζοντας ότι πρώτο μέλημα της Κυβερνήσεως είναι η υγεία των πολιτών και δια τον λόγον αυτόν επιβλήθησαν τα ανωτέρω μέτρα, δεν θέλουμε επ' ουδενί να δεχθούμε ότι αρνείστε την σωτηριώδη αποστολή της Εκκλησίας σ' ένα Ορθόδοξο κράτος, στο οποίο άλλωστε εκλέγεσθε από πιστούς Ορθοδόξους Χριστιανούς. Το άρθρο 3 του Συντάγματος είναι σαφέστατο.⁶

Παράλληλα, οι αγαστές σχέσεις μεταξύ κράτους και Εκκλησίας αποτελούν επιδίωξη και των δύο πλευρών, με στόχο τα οφέλη που προκύπτουν από αυτή τη συνεργασία. Η κυβέρνηση στοχεύει στο να αποκομίσει κομματικά οφέλη από την ικανοποίηση του θρησκευόμενου εκλογικού ακροατηρίου που επηρεάζει η Εκκλησία. Η Εκκλησία, από την πλευρά της, επιδιώκει να διατηρήσει τη θέση της ως συνοδοιπόρος και συνεργάτης του κράτους, με τα προνόμια που προκύπτουν από την αναγνώρισή της ως επικρατούσας θρησκείας και του κράτους ως *ορθοδόξου*. Ως εκ τούτου, παρά τη σύγκρουση που επήλθε μεταξύ τους κατά τη διάρκεια της πανδημίας με την επιβολή της κοσμικής εξουσίας στη θρησκευτική, τόσο η κυβέρνηση όσο και η Εκκλησία επενδύουν στην κατασκευή μιας εικόνας συνεργασίας και κατανόησης μεταξύ τους. Έτσι, ο πρωθυπουργός, η υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων και άλλα κυβερνητικά στελέχη, φροντίζουν με δημόσιες τοποθετήσεις τους να ευχαριστήσουν την Εκκλησία για την εξαιρετικά υπεύθυνη στάση της κατά την τήρηση των μέτρων. Αντίστοιχα, ο αρχιεπίσκοπος δηλώνει, από την πλευρά του, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του πρώτου κύματος της πανδημίας:

(2)

Η Εκκλησία μας, από την πρώτη στιγμή της εμφάνισης της πανδημίας, στάθηκε, όπως ακριβώς όφειλε, με όλες της τις δυνάμεις, στο πλευρό της υπεύθυνης Ελληνικής Κυβέρνησης και του Ελληνικού Λαού, για την αποτελεσματική αντιμετώπιση αυτής της εθνικής δοκιμασίας. Ενωμένοι, και πάντα στο πλαίσιο της αγαστής συμπόρευσης που, ιστορικά και διαχρονικά, χαρακτηρίζει την σχέση των δύο κορυφαίων θεσμών του Έθνους μας, πετύχαμε πολλά.⁷

Ο αρχιεπίσκοπος, επιπλέον, με την αναφορά του στους *δύο κορυφαίους θεσμούς του Έθνους* εξισώνει τον θεσμό του πολιτεύματος και της δημοκρατικά εκλεγμένης κυβέρνησης με την Εκκλησία. Με τη χρήση, μάλιστα, του κεφαλαίου πρώτου γράμματος για το Έθνος και του συμπεριληπτικού πρώτου πληθυντικού της κτητικής αντωνυμίας (*του Έθνους μας*) υποδηλώνει τη συνιδιοκτησία του έθνους από τους δύο θεσμούς.

Ως προς το ποίμνιό της, η Εκκλησία επιδιώκει να διατηρήσει μια θεολογική αιτιολόγηση της δικαιοδοσίας της απευθυνόμενη στις/στους πιστές/ούς. Σε μήνυμά της προς τις/τους πιστές/ούς η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αναφέρει:

⁶ <https://www.romfea.gr/diafora/36219-epistoli-iske-pros-ton-prothupourgo-k-mitsotaki>

⁷ <http://iaath.gr/content/o-arhiepisokos-gia-tin-apotelesmatiki-antimetopisi-tis-pandimias>

(3)

*Τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,**Οἱ ἄνθρωποι, ὅσο δυνατοί κι ἂν εἶναι, αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη κάποιου νὰ ἀκουμπήσουν ὅταν τοὺς συνταράσσουν οἱ δοκιμασίες τῆς ζωῆς.**Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ γίνεται ἐντονότερη τώρα πού βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὴν σοβαρὴ ἔξαρση τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ. Τοῦ ἰοῦ, πού ἐδῶ καὶ ἀρκετοὺς μῆνες ἀπειλεῖ ἐπικίνδυνα τὴν ἀνθρωπότητα χωρὶς νὰ κάνει διακρίσεις. [...]**Γιατί δοκιμάζεται ἡ ἀνθρωπότητα; Γιατί ὁ Θεός ἀργεῖ; [...]**Τὸ ἴδιο βασανιστικὸ ἐρώτημα ἀπηύθυνε καὶ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πρὸς τὸν Θεό γιὰ νὰ λάβει τὴν ἀπάντηση: «Ἄρκεῖ σοι ἡ χάρις μου. Ἡ γὰρ δύναμίς μου ἐν ἀσθενείᾳ τελειοῦται». Ὅσο κι ἂν φαίνεται ἀντιφατικὸ αὐτό, ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ φανερῶνεται μέσα στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου.⁸*

Ὡς ἀπάντηση, λοιπόν, στὴν πανδημία ἡ Ἐκκλησία προσφέρει τὴν πίστη. *Ἡ χάρις καὶ ἡ δύναμη τοῦ Θεοῦ* προσφέρονται ὡς ἀντίδοτο στὶς *δοκιμασίες τῆς ζωῆς*, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκφραση ἰσχύος ἀπέναντι *στὴν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου*. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἐκκλησία ἐπιδιώκει νὰ διατηρήσει τὴν ἐπιρροή στο ποίμνιό της καὶ νὰ καταστήσει *ἐντονότερη τὴν ἀνάγκη τοῦ νὰ ἀκουμπήσει* στὴν ἴδια, *τώρα πού βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὴν σοβαρὴ ἔξαρση τῆς πανδημίας τοῦ κορωνοϊοῦ*.

Ὡς πρὸς τὴ δημοσιογραφικὴ περικειμενοποίηση τοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας, τα μέσα, ἀνάλογα μὲ τὸν πολιτικὸ χῶρο μὲ τὸν ὁποῖο συντάσσονται, ἐργαλειοποιοῦν δηλώσεις τῶν ἱεραρχῶν γιὰ νὰ πλῆξουν τὸν ἐκάστοτε ἀντίπαλο, τὴν κυβέρνηση ἢ τὴν ἀντιπολίτευση. Τα φιλοκυβερνητικὰ μέσα ἐπιχαίρουν τὴν ἐπίθεση τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀντιπολίτευση, ἐνῶ ἀποφεύγουν τὴν ἀμεση ἀξιολόγηση τῆς στάσης τῆς Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸν φιλο-κυβερνητικὸ τύπο:

(4)

Στὴ μακροσκελὴ ἀνακοίνωσή της, ἡ Ἱερά Σύνοδος κάνει λόγο γιὰ «διαστρεβλώσεις τοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας» σχετικὰ μὲ τὴ θέση τῆς ἀπέναντι στὴν πανδημία τοῦ κορωνοϊοῦ, ἐνῶ σημειώνει ὅτι «ορισμένοι ἐπίδοξοι καθοδηγητὲς τῆς κοινῆς γνώμης ἐπιμένουν μὲ νευρωτικὸ τρόπο νὰ ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικὰ μὲ τὴ Θεία Κοινωνία καὶ νὰ ἐπιβάλλουν ἀντιεπιστημονικοὺς συσχετισμοὺς μὲ τὴ διασπορά τοῦ κορωνοϊοῦ, σὲ πείσμα τῶν ἐπιδημιολογικῶν στοιχείων καὶ ἀποφαίνονται ἀκόμα καὶ γιὰ ζητήματα πίστεως "δογματίζοντας" δίχως καμία θεολογικὴ γνώση καὶ ἀρμοδιότητα».⁹

Τὸ δημοσιογραφικὸ κείμενο περικειμενοποιεῖ τὴν ἀνακοίνωση ὡς *επίθεση* τὴν ὁποία *εξαπολύει* ἡ Ἱερά Σύνοδος, μὲ ἀντιστροφή τῶν ὀρων ΥΡΑ σὲ ΑΡΥ καὶ θεματοποίηση τοῦ ἀντικειμένου. Ἐπίσης, ὀρίζει τὴν ἀνακοίνωση ὡς *μακροσκελὴ*. Καὶ τα δύο, κατὰ τρόπο μὴ επικριτικὸ, περικειμενοποιοῦν τὴ βαρύτητα τοῦ ζητήματος γιὰ τὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία χωρὶς νὰ ἀξιολογοῦν κριτικὰ τὶς θέσεις της. Παράλληλα, ἡ ἐπιλογή τῆς παράθεσης ἀποσπάσματος πού ἀναφέρεται στὸς *ἐπίδοξους καθοδηγητὲς τῆς κοινῆς γνώμης*, ἐμμεσα τοποθετεῖ τοὺς επικριτὲς τῆς Ἐκκλησίας στὸν ἀντιπολιτευτικὸ ἐν γένει χῶρο, περικειμενοποιώντας τὴν

⁸<https://www.protothema.gr/greece/article/1062657/kleinoun-oi-ekklisies-to-minuma-tis-ieras-sunodou-stous-pistous/>

⁹ <https://www.iefimerida.gr/ellada/iera-synodos-neyrotikoi-theia-koinonia-koronoios>

ανακοίνωση ως επίθεση της Εκκλησίας (και) προς την αντιπολίτευση. Τα αντιπολιτευτικά μέσα, από την άλλη πλευρά, εργαλειοποιούν την επίθεση της Εκκλησίας προς την κυβέρνηση, κρατώντας, ωστόσο, ήπια επικριτική στάση απέναντι στην Εκκλησία και υιοθετώντας την επιστημονική τοποθέτηση ως προς την αντιμετώπισή της πανδημικής κρίσης (Ματσούκα 2021). Σε κάθε περίπτωση, τόσο ο κυβερνητικός όσο και ο αντιπολιτευτικός λόγος που εξετάζουμε στη συνέχεια απαντούν στο πλαίσιο που δημιουργεί η εκκλησιαστική ισχύς στην ελληνική κοινωνία και πολιτεία διαχρονικά.

4.2 Ο κυβερνητικός λόγος μέσα από τον φιλοκυβερνητικό τύπο

Το κείμενο του φιλοκυβερνητικού λόγου που αναλύεται ως αντιπροσωπευτικό του λόγου της συμπολίτευσης προέρχεται από την αρχή του πρώτου κύματος της πανδημίας και περιλαμβάνει το πρώτο διάγγελμα του πρωθυπουργού, με το οποίο κλείνουν τα σχολεία, ενώ στέλνει και το πρώτο μήνυμα σχετικά με τις συναθροίσεις στις εκκλησίες. Ο λόγος για τον οποίο επιλέγεται το συγκεκριμένο απόσπασμα είναι ότι περιλαμβάνει την πρώτη επίσημη αναφορά διά στόματος του ίδιου του πρωθυπουργού σχετικά με το ζήτημα της Εκκλησίας στο πλαίσιο της πανδημίας, με το οποίο δηλώνει ότι τα θρησκευτικά καθήκοντα των πιστών θα πρέπει να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες. Είναι χαρακτηριστική, μάλιστα, η σπουδαιότητα που δίνεται στο συγκεκριμένο ζήτημα από τον πρωθυπουργό, τοποθετώντας το σε σημαίνουσα θέση στο κλείσιμο του διαγγέλματος. Σε μια περίοδο που οι αναγγελίες περιοριστικών μέτρων και κλεισίματος πολιτιστικών, εμπορικών και άλλων δραστηριοτήτων δημιουργεί ζητήματα βιοπορισμού για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, επιλέγεται να προβληθεί το ζήτημα της Εκκλησίας. Το συγκεκριμένο κείμενο αποτελεί μάλιστα ενδεικτικό παράδειγμα των αντιφάσεων του κυβερνητικού λόγου σχετικά με την πραγμάτευση του ζητήματος αυτού:

(5)

Κοροναϊός: Το διάγγελμα Μητσοτάκη ήταν μια ψύχραιμη θέση, του Σπύρου Σεραφείμ (Εθνος, 11/3/2020)¹⁰

«Οφείλω να ακούσω τους ειδικούς επιστήμονες. Ό,τι ισχύει για τις δημόσιες συναθροίσεις ισχύει και για τις εκκλησίες» δήλωσε ο πρωθυπουργός, μεταλαμβάνοντας μια ξεκάθαρη στάση επί του γνωστού ζητήματος. [...]

Ανάμεσα στα υπόλοιπα τα οποία ανακοίνωσε για τα μέτρα τα οποία αφορούν στο προσεχές της πανδημίας, ο **πρωθυπουργός**¹¹ αναφέρθηκε και σε ένα μείζον ζήτημα: «Κλείνω με μια αναφορά σε ένα θέμα που απασχολεί πολύ τον δημόσιο διάλογο. Προσωπικά, τις τελευταίες μέρες ένιωσα έντονη την ανάγκη να επικαλεστώ την πίστη μου για να αντλήσω δύναμη και να σταθώ στο ύψος των περιστάσεων. Είμαι σίγουρος ότι και πολλοί από εσάς αισθανθήκατε το ίδιο. Ως πρωθυπουργός, όμως, **οφείλω να ακούσω τους ειδικούς επιστήμονες**. Ό,τι ισχύει για τις δημόσιες συναθροίσεις, ισχύει και για τις εκκλησίες μας. Σήμερα, δεν δοκιμάζονται τα “πιστεύω” μας, αλλά η πίστη μας στην υγεία του ανθρώπου. Η αγάπη προς τον “πλησίον” στην οποία ομνύει και η ίδια η Ορθοδοξία. Γι’ αυτό και τα θρησκευτικά καθήκοντα πρέπει κι αυτά να προσαρμοστούν στην πραγματικότητα. Και να επιτελούνται, όσο είναι εφικτό, απ’ το σπίτι, ώστε να

¹⁰ https://www.ethnos.gr/apopseis/93413_koronaios-diaggelma-mitsotaki-itan-mia-psyhraiimi-thesi

¹¹ Η χρήση έντονης γραφής περιλαμβάνεται στο πρωτότυπο κείμενο.

περιορίζονται οι μεγάλες συναθροίσεις. Η Εκκλησία των πιστών, άλλωστε, είναι μεγάλη. Προσβλέπω στη στήριξη της ηγεσίας της Εκκλησίας στον κοινό σκοπό. Αλλά ο θεσμικός μου ρόλος μου επιβάλλει να τοποθετηθώ με σαφήνεια στο θέμα».

Και ο ίδιος συνέχισε: «Ξέρω ότι η πίστη αρχίζει, συχνά, εκεί που τελειώνει η επιστήμη. Όμως η πίστη που χρειαζόμαστε τώρα είναι ότι θα καταφέρουμε να ξεπεράσουμε την κρίση. Αρκεί όλοι **να ακολουθήσουμε συντεταγμένα τις οδηγίες των γιατρών και των ειδικών**. Και αναλογιζόμενοι πάντα ότι δεν είμαστε υπεύθυνοι μόνο για τον εαυτό μας, αλλά για όλες τις Ελληνίδες και για όλους τους Έλληνες δίπλα μας». [...]

Ο πρωθυπουργός χειρίστηκε με απόλυτο τακτ τη θέση της Εκκλησίας στην αντιμετώπιση του κοροναϊού, έδειξε σαφώς την αντίθεσή του ως προς εκείνη, όμως **δεν έκλεισε εκκλησίες**, αλλά ζήτησε τη στήριξη της ηγεσίας του Κλήρου, ζητώντας του να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα. [...]

Ο κ. Μητσοτάκης, λοιπόν, επικαλέστηκε την πίστη –τη θρησκευτική και την αντίστοιχη προς τον άνθρωπο– μεταλαμβάνοντας, επί του θέματος «εκκλησίες-λειτουργίες-μεταλήψεις», μια **εξαιρετικά ξεκάθαρη στάση**.

Το ποια θα είναι, βέβαια, η στάση των πιστών από εδώ και πέρα –το εάν θα γεμίσουν τις εκκλησίες διατρανώνοντας «έχουμε την πίστη μας, δεν μας κολλάει κανένας ιός»– είναι ζήτημα αποκλειστικό δικό τους. Ο Μητσοτάκης είτε αυτά που έπρεπε και τώρα, κυριολεκτικά, ας βάλει ο Θεός το χέρι του. Εγώ πάω να νίψω με αντισηπτικό το δικό μου...

4.2.1 Μεταφερόμενος λόγος: Η φωνή του πρωθυπουργού

Ως προς την κειμενική οργάνωση, στο κείμενο εντοπίζονται οι φωνές του αρθρογράφου και του πρωθυπουργού Κυριάκου Μητσοτάκη σε μεταφερόμενο ευθύ λόγο, με αποσπάσματα του διαγγέλματος του δεύτερου να παρατίθενται αυτούσια σε εισαγωγικά και τα αξιολογικά σχόλια του συντάκτη να ακολουθούν. Στο πρωτογενές κείμενο από το οποίο αντλείται ο μεταφερόμενος λόγος, ο πρωθυπουργός Κυριάκος Μητσοτάκης επιλέγει να απευθυνθεί σε πρώτο πρόσωπο ενικού στους πολίτες μέσω ενός διαγγέλματος. Με αυτόν τον τρόπο καταδεικνύει τη σοβαρότητα της περίπτωσης, αλλά και επιδιώκει την άμεση επικοινωνία με τους πολίτες, αναλαμβάνοντας *προσωπικά* την ευθύνη για το περιεχόμενο των λεγομένων του. Οι διαδικασίες με δράστη τον πρωθυπουργό είναι κατά κύριο λόγο υλικές (*κλείνω, να επικαλεστώ, να αντλήσω, οφείλω, να σταθώ, προσβλέπω, να τοποθετηθώ*) και επενεργητικές. Οι επενεργητικές διαδικασίες επιτελούνται με εξωτερική επένεργεια (π.χ. «ο Πέτρος χτύπησε τον Γιάννη»), σε αντίθεση με τις μη επενεργητικές, που είναι αυτό-επιτελούμενες (π.χ. «ο Γιάννης χτύπησε») (Στάμου 2011: 183). Τα αντικείμενα, δηλαδή, των διαδικασιών επηρεάζονται από τον δράστη, τον πρωθυπουργό, και δηλώνουν την προσωπική του αποφασιστικότητα ως προς τις εξαγγελίες του.

Οι σχέσεις του πρωθυπουργού με τους ειδικούς επιστήμονες παρουσιάζονται ως δεσμευτικές, καθώς εκφράζονται ως προς το σύστημα της διάθεσης με δεοντική τροπικότητα (*οφείλω να ακούσω τους ειδικούς επιστήμονες*), γεγονός που τον ωθεί να πράξει και να τοποθετηθεί με σαφήνεια ως προς το ζήτημα των εκκλησιών. Όπως αναφέραμε, οι πολιτικές αποφάσεις του πρωθυπουργού, οι οποίες συνδέονται με τον θεσμικό του ρόλο (*Ως πρωθυπουργός, όμως, οφείλω να ακούσω τους ειδικούς επιστήμονες..., ο θεσμικός μου ρόλος μου επιβάλλει...*), εκφράζονται με υλικές διαδικασίες. Ωστόσο, επικαλείται ευθέως την ταυτότητα του πιστού (*ένωσα έντονη*

την ανάγκη να επικαλεστώ την πίστη μου), την οποία έχει οικοδομήσει συστηματικά και ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης και ως νέος πρωθυπουργός, με τα ΜΜΕ να αναμεταδίδουν την απαγγελία του Πιστεύω από τον ίδιο.¹² Την ταυτότητα του αυτή, την οποία και προτάσσει, την αντιδιαστέλλει με την πρωθυπουργική του ιδιότητα (*Ως πρωθυπουργός, όμως...*). Έτσι, ό,τι έχει να κάνει με την πίστη του, εξαρτάται από συναισθηματικές διαδικασίες (ένιωσα έντονη την ανάγκη να επικαλεστώ την πίστη μου για να αντλήσω δύναμη και να σταθώ στο ύψος των περιστάσεων), αποσκοπώντας στην προσέλκυση και τη συναισθηματική εμπλοκή του ακροατηρίου. Κατασκευάζει έτσι την ταυτότητα του θρησκευόμενου, ο οποίος καθοδηγείται από την εσωτερική του επαφή με τη χριστιανική πίστη, από την οποία δηλώνει ότι *αντλεί δύναμη* για να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις που επιβάλλει η συγκυρία της πανδημίας.

Ο Κυριάκος Μητσοτάκης επιχειρεί, λοιπόν, να ταυτιστεί με την κοινότητα πρακτικής των πιστών, ώστε να λάβει τον λόγο ως μέλος της. Με τη χρήση της επιστημικής τροπικότητας (είμαι σίγουρος ότι και πολλοί από σας αισθανθήκατε το ίδιο) ενισχύει την κατασκευή της ταυτότητάς του ως μέλους της θρησκευτικής κοινότητας. Επιλέγει να τους απευθυνθεί άμεσα σε β' πρόσωπο ως προς την προσωπική δείξη, επιδιώκοντας να οικοδομήσει μια σχέση εγγύτητας και οικειότητας μαζί τους. Τους καθιστά, δηλαδή, άμεσους συνομιλητές του. Εκμαιεύει περαιτέρω τη συναίνεσή τους μέσω κοινών συναισθηματικών διαδικασιών (αισθανθήκατε το ίδιο), ενώ στη συνέχεια επιστρατεύει το περιεκτικό α' πληθυντικό της κτητικής αντωνυμίας ως προς τη δείξη προσώπου (*εκκλησίες μας, τα "πιστεύω" μας, η πίστη μας*), με το οποίο ενδυναμώνει την αίσθηση οικειότητας και συνεργασίας μεταξύ των ομιλητών (Μπέλλα 2014: 241-242). Με το συλλογικό *εμείς*, τοποθετεί τον εαυτό του στην ίδια ομάδα με τους θρησκευόμενους πολίτες, οικοδομώντας μια κοινή θρησκευτική ταυτότητα με αυτούς.

Ο Κυριάκος Μητσοτάκης κάνει την επίμαχη αναγγελία ως απόρροια της σύστασης των ειδικών, με έναν παραλληλισμό: *Ό, τι ισχύει για τις συναθροίσεις, ισχύει και για τις εκκλησίες μας, ενώ τα θρησκευτικά καθήκοντα πρέπει κι αυτά να προσαρμοστούν στην πραγματικότητα*. Στην προσπάθειά του να ενισχύσει τη θρησκευτική του ταυτότητα, αλλά και να κρατήσει ανοιχτό τον δίαυλο επικοινωνίας με την Εκκλησία και τον θρησκευόμενο πληθυσμό, επιστρατεύονται λέξεις από τις υφολογικές ποικιλίες του θρησκευτικού λόγου (Δελβερούδη 2001): *τα "πιστεύω" μας, η πίστη μας, η αγάπη προς τον "πλησίον", ομνύει η ορθοδοξία*. Παρόλη την παραδοχή, ωστόσο, της αναγκαιότητας περιορισμών, δεν ανακοινώνονται περιοριστικά μέτρα, σε αντίθεση με άλλους πολιτιστικούς και κοινωνικούς χώρους δράσης όπου οι απαγορεύσεις τίθενται σε έντονους τόνους. Αντίθετα, μεταβιβάζεται η ευθύνη των αποφάσεων στην ίδια την Εκκλησία. Παρατηρείται μάλιστα και μετριασμός της προτροπής του πρωθυπουργού μέσω της φράσης *όσο είναι εφικτό*. Σύμφωνα με τη θεωρία της ευγένειας, οι κατευθυντικές γλωσσικές πράξεις ενέχουν απειλητικά στοιχεία για τα πρόσωπα των ομιλητών/τριών και των αποδεκτών/τριών τους. Είναι, δηλαδή, πράξεις αντίθετες με τις επιθυμίες του προσώπου τους, της εικόνας που προβάλλουν για τον εαυτό τους (Σηφιανού 2014: 263-264). Έτσι, η έμμεση κατευθυντική πράξη, μέσω της οποίας ζητείται από την Εκκλησία να αποδεχτεί τη θέση του πρωθυπουργού (*προσβλέπω στη στήριξη της*

¹² <https://www.iefimerida.gr/news/301944/mesa-sto-agon-oros-o-mitsotakis-diavazei-pisteyo-eikona>

Εκκλησίας), απειλεί το πρόσωπο της Εκκλησίας. Η επιλογή του ρήματος *προσβλέπω*, ωστόσο, έχει μετριαστική ισχύ, δεδομένου ότι αφήνει την εφαρμογή των μέτρων ανοιχτή στις επιλογές της Εκκλησίας. Η στάση αυτή είναι ενδεικτική της επιλογής της κυβέρνησης της ΝΔ να δώσει το μήνυμα της χαλαρότητας σε σχέση με τα μέτρα στις εκκλησίες, διατηρώντας την πολιτική επαφή τόσο με την ίδια την Εκκλησία όσο και με τους θρησκευόμενους πολίτες ως εκλέκτορες.

Στο κλείσιμο του διαγγέλματος, ο πρωθυπουργός διαχωρίζει με τον λόγο του την Εκκλησία και την επιστήμη: *Ξέρω ότι η πίστη αρχίζει, συχνά, εκεί που τελειώνει η επιστήμη*. Στη συνέχεια, με την επανάληψη της λέξης *πίστη* δημιουργεί μια λογική ανακολουθία, με την οποία μεταφέρει το νοηματικό βάρος από την επιστήμη στη θρησκεία, αποφεύγοντας με τρόπο άμεσο και αδιαμφισβήτητο να προτάξει την επιστήμη έναντι της πίστης: *Όμως η πίστη που χρειαζόμαστε τώρα είναι ότι θα καταφέρουμε να ξεπεράσουμε την κρίση*. Παρατηρείται εδώ η κατά Grice παραβίαση του αξιώματος του τρόπου, της προσδοκίας δηλαδή να μιλάμε με σαφήνεια και όχι με τρόπο διφορούμενο (Κανάκης 2014: 42). Με τη χρήση και πάλι του συμπεριληπτικού *εμείς (χρειαζόμαστε, θα καταφέρουμε, να ακολουθήσουμε, δεν είμαστε υπεύθυνοι μόνο)*, επιχειρεί να παρουσιάσει σαν κοινό καθήκον όλων των πολιτών την αντιμετώπιση της πανδημίας, επιστρατεύοντας το ιδεολόγημα της ατομικής ευθύνης (*δεν είμαστε υπεύθυνοι μόνο για τον εαυτό μας...*), που αποτελεί στρατηγική της κυβέρνησης σε όλη τη διάρκεια της υγειονομικής κρίσης.

Σε γενικές γραμμές η ατομική ευθύνη χρησιμοποιείται για να περιγράψει το κατά πόσο η συμπεριφορά ενός ατόμου είναι σωστή και συμβατή με τους κανόνες της Πολιτείας, αποδίδοντας παράλληλα συνευθύνη σε κάθε πολίτη ως μέρος μιας οργανωμένης κοινωνίας. Με αυτόν τον τρόπο η κυβέρνηση προτάσσει την ατομική έναντι της θεσμικής ευθύνης, μεταβιβάζοντας σημαντικό μέρος της δεύτερης στην πρώτη, ώστε να μην χρεωθεί την ενοχή για την έκβαση των πραγμάτων. Η στρατηγική, τέλος, της αναφοράς στο έθνος (*Ελληνίδες- Έλληνες*), σε συνδυασμό με την αναφορά στη χριστιανική πίστη ως κοινή ταυτότητα μέσω του καθολικά συμπεριληπτικού *εμείς/μας*, δίνει το ιδεολογικό στίγμα της κυβερνητικής παράταξης, σε δεξιά συντηρητική κατεύθυνση. Υπόρρητος στόχος είναι η θετική πρόσληψη του διαγγέλματος από τους θρησκευόμενους πολίτες και η πόλωση του κλίματος υπέρ της.

4.2.2 Η δημοσιογραφική περικειμενοποίηση του διαγγέλματος: Η φωνή του αρθρογράφου

Η φωνή του αρθρογράφου γίνεται αντιληπτή μέσω της αξιολόγησης της ανακοίνωσης του πρωθυπουργού και συνοψίζεται στην τοποθέτησή του ότι πρόκειται για *μια ξεκάθαρη στάση*, κάτι που επαναλαμβάνεται αρκετές φορές μέσα στο κείμενο (*ψύχραιμη θέση, ψύχραιμες τοποθετήσεις, εξαιρετικά ξεκάθαρη στάση*). Πρόκειται για μια τοποθέτηση που αξιολογεί θετικά τον πρωθυπουργό. Παρουσιάζει ως κοινά αποδεκτή τη θέση του, επιδιώκοντας να προσδώσει μια αίσθηση αντικειμενικότητας στα λεγόμενά του (*όσο κι αν διαφωνεί κάποιος... το συγκεκριμένο διάγγελμα εντάσσεται στις ψύχραιμες τοποθετήσεις*). Επιπλέον, μέσω της παθητικής φωνής και της απαλοιφής του δράστη (*εντάσσεται*) επιχειρεί την ταύτιση του αναγνωστικού κοινού με τη θέση του.

Ως προς την ουσία του διαγγέλματος, ο αρθρογράφος επικροτεί τη θέση του πρωθυπουργού, υποστηρίζοντας ότι ο Κυριάκος Μητσοτάκης *έδειξε σαφώς την*

αντίθεσή του προς την Εκκλησία, όμως δεν έκλεισε εκκλησίες, αλλά ζήτησε τη στήριξη της ηγεσίας του Κλήρου. Ο αρθρογράφος κάνει ελεύθερη και μάλλον αυθαίρετη μετάφραση του διαγγέλματος. Η λέξη σαφώς είναι κομβική ως προς αυτή του τη διάθεση, δεδομένου ότι βρίσκεται σε αντιδιαστολή με αυτό που πραγματικά αναγγέλλεται. Ο πρωθυπουργός δεν αναγγέλλει περιοριστικά μέτρα από την πλευρά της κυβέρνησης, κάτι που θα αποτελούσε μια σαφή στάση, αλλά αρκείται στην επίκληση στην επιστήμη, διατυπώνοντας αμφίσημες προτροπές. Παρατηρείται κι εδώ η παραβίαση του αξιώματος του τρόπου, της σαφήνειας δηλαδή της γλωσσικής έκφρασης, με την οποία παραβίαση ο αρθρογράφος παράγει υπονοήματα. Οι εσωτερικές αυτές αντιθέσεις, δηλαδή, τόσο του πρωθυπουργικού λόγου όσο και του λόγου του συντάκτη, δεν αποτελούν προϊόν αστοχίας, αλλά αποτελούν τον τρόπο με τον οποίο οι λόγοι αυτοί διαχειρίζονται το πρόσωπο του πρωθυπουργού, το συλλογικό πρόσωπο της Εκκλησίας και τη μεταξύ τους συμβιωτική σχέση στον συντηρητικό πολιτικό χώρο.

Κλείνοντας, ο αρθρογράφος υιοθετεί άλλη μια κυβερνητική θέση, αυτήν της ατομικής ευθύνης (*Το ποια θα είναι... ζήτημα αποκλειστικά δικό τους*), θεωρώντας υπεύθυνους/ες τους/τις πιστούς/ές για τη στάση που θα κρατήσουν και όχι την Εκκλησία ή τον πρωθυπουργό στον οποίο πιστώνει μια **εξαιρετικά ξεκάθαρη στάση**, ενισχύοντας την αξιολογική τοποθέτηση της εισαγωγικής παραγράφου μέσω της επανάληψης. Όμως, στην κατακλείδα του άρθρου, ο συντάκτης επιλέγοντας τη χρήση των χιουμοριστικών φράσεων και λογοπαιγνίων, *μεταλαμβάνοντας/μεταλήψεις* και υφολογικών επιλογών χαμηλής επισημότητας σε σχέση με το σύνολο του κειμένου, *Ο Μητσοτάκης είπε αυτά που έπρεπε... ας βάλει ο Θεός το χέρι του, εγώ πάω να νίψω με αντισηπτικό το δικό μου*, αξιοποιεί την ασυμβατότητα που παράγεται μέσω της σύγκρουσης γνωσιακών σεναρίων (Τσάκωνα 2014β: 297-298) και υφολογικών επιλογών. Από τη μια ο Μητσοτάκης αξιολογείται ως *ψύχραιμος, με απόλυτο τακτ* ως προς τη θέση της Εκκλησίας και ως δρών με *σαφήνεια, υπεύθυνα και θεσμικά*. Από την άλλη, η επίκληση στη θεϊκή παρέμβαση για την αντιμετώπιση της κατάστασης μετριάζει την προσδοκία για θετική έκβαση της κυβερνητικής πολιτικής, παρά την προστασία που παρέχεται στο πρόσωπο του πρωθυπουργού.

4.3 Ο λόγος της αξιωματικής αντιπολίτευσης μέσα από τον αντιπολιτευτικό τύπο

Το παράδειγμα (6) προέρχεται από την εφημερίδα *Documento* και περικειμενοποιεί τον λόγο της αξιωματικής αντιπολίτευσης σε σχέση με τη στάση της Εκκλησίας απέναντι στα μέτρα περιορισμού των συναθροίσεων.¹³ Στο άρθρο παρατίθεται η δημοσίευση στο Twitter του εκπρόσωπου τύπου του ΣΥΡΙΖΑ Νάσου Ηλιόπουλου, όπου ζητάει τη λήψη μέτρων από την ίδια την Εκκλησία. Στην ίδια δημοσίευση εύχεται ταχεία ανάρρωση στον Μητροπολίτη Θεόκλητο που διαγνώστηκε με Covid-19. Το συγκεκριμένο άρθρο επιλέγεται γιατί περιλαμβάνει την τοποθέτηση του ΣΥΡΙΖΑ σε σχέση με την Εκκλησία κατά το δεύτερο κύμα της πανδημίας. Σε αυτή προτάσσεται η ευθύνη της Εκκλησίας ως προς την τήρηση των μέτρων:

¹³ <https://www.documentonews.gr/article/hliopoylos-yparxei-anoxh-ekklhsias-se-fwnes-poy-den-throy-n-oyte-ta-stoixeiwdh-metra-profylaxhs>

(6)

Ηλιόπουλος: Υπάρχει ανοχή Εκκλησίας σε φωνές που δεν τηρούν ούτε τα στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης (Documento, 1/11/2020)

Ταχεία ανάρρωση ευχήθηκε ο εκπρόσωπος Τύπου του ΣΥΡΙΖΑ, Νάσος Ηλιόπουλος, στον Μητροπολίτη Θεόκλητο ο οποίος διαγνώστηκε με Covid-19, ένας από τους εκπροσώπους της Εκκλησίας που διατυμπάνιζε ότι ο κορονοϊός δεν κολλάει με την Θεία Κοινωνία! Για να προσθέσει ο Ν. Ηλιόπουλος ότι δυστυχώς συνεχίζει να υπάρχει ανοχή από τη μεριά της Εκκλησίας σε φωνές που αρνούνται να τηρήσουν έστω και τα στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης.

Ακολουθεί ολόκληρη η δήλωση του Ν. Ηλιόπουλου:

«Η κρισιμότητα της κατάστασης δεν αφήνει χώρο για εξαιρέσεις. Δυστυχώς όμως, συνεχίζει να υπάρχει ανοχή από τη μεριά της Εκκλησίας σε φωνές που αρνούνται να τηρήσουν έστω και τα στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης. Η προστασία της ανθρώπινης ζωής θα έπρεπε να γίνεται κατανοητή ως ύψιστη πράξη αγάπης προς τον συνάνθρωπο.

Ευχόμαστε ταχεία ανάρρωση στον Μητροπολίτη Θεόκλητο. Τη στιγμή που το σύνολο της κοινωνίας έρχεται αντιμέτωπο με την όξυνση της πανδημίας, η κυβέρνηση οφείλει να κατανοήσει ότι απαιτούνται άμεσα μέτρα και για τους χώρους λατρείας και η Εκκλησία να επιδείξει τη κατάλληλη στάση ευθύνης.»

4.3.1 Μεταφερόμενος λόγος: Η φωνή του εκπροσώπου τύπου της αξιωματικής αντιπολίτευσης

Η δημοσίευση του Νάσου Ηλιόπουλου ξεκινάει με έμμεση κριτική στην κυβέρνηση: *Η κρισιμότητα της κατάστασης δεν αφήνει χώρο για εξαιρέσεις.* Η κατάσταση ορίζεται ως κρίσιμη και η *κρισιμότητα* καθώς και ένα *καθεστώς δυνητικών εξαιρέσεων* αντανάκλα την ανεπαρκή και μεροληπτική διαχείριση της πανδημίας από την κυβέρνηση, καθώς η Εκκλησία εμμέσως υποδηλώνεται ως *η εξαίρεση*. Στη συνέχεια, η πρόταση του επιρρήματος *δυστυχώς* προοικονομεί την απειλητική γλωσσική πράξη της απόρριψης θέσης που αποδίδεται στην Εκκλησία και ορίζεται ως *ανοχή σε φωνές που αρνούνται να τηρήσουν έστω και τα στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης*. Ωστόσο, η επίθεση δομείται με μια σειρά στρατηγικών μετριασμού. Επιλέγεται η απρόσωπη σύνταξη (*συνεχίζει να υπάρχει ανοχή από τη μεριά της Εκκλησίας*), με αποτέλεσμα η Εκκλησία να μην θεματοποιείται με ενεργητικές δομές και συντακτικά σχήματα ΥΡ ως ο δράστης των ενεργειών που περιγράφουν οι ρηματικές πράξεις και τα ουσιαστικά με τα οποία ονοματοποιείται η ρηματική δράση. Επιπλέον, δεν απειλείται άμεσα το πρόσωπο της Εκκλησίας με την κατηγορία της μη τήρησης των μέτρων, αλλά εκφράζεται απογοήτευση ως προς *την ανοχή της σε φωνές που αρνούνται να τηρήσουν τα μέτρα*. Οι κατηγορίες δηλαδή αφορούν τους ιεράρχες και τους ιερωμένους που δεν συμμορφώνονται στις επιστημονικές συστάσεις. Η αναφορά στις *φωνές* αυτές παραπέμπει στον μητροπολίτη Θεόκλητο, που παρουσίασε τέτοια συμπεριφορά και διαγνώστηκε στη συνέχεια με Covid-19. Σε αυτόν, ο εκπρόσωπος τύπου, στο όνομα της αξιωματικής αντιπολίτευσης εφόσον χρησιμοποιεί προσωπική δείξη *α' πληθυντικού προσώπου*, εύχεται ταχεία ανάρρωση (*Ευχόμαστε*). Τονίζεται μάλιστα ότι *το σύνολο της κοινωνίας έρχεται αντιμέτωπο με την όξυνση της πανδημίας*, το οποίο περιλαμβάνει και τον κλήρο.

Παράλληλα, στην επιχειρηματολογία του επιστρατεύεται λεξιλόγιο από τις υφολογικές ποικιλίες της Εκκλησίας (Δελβερούδη 2001): *Η προστασία της ανθρώπινης ζωής θα έπρεπε να γίνεται κατανοητή ως ύψιστη πράξη αγάπης προς τον συνάνθρωπο*. Με αυτόν τον τρόπο απειλείται και πάλι έμμεσα το πρόσωπο της Εκκλησίας, που φέρεται να παραγνωρίζει την ουσία της χριστιανικής θρησκείας και δεν φροντίζει για την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Η απειλή, ωστόσο, μετριάζεται με τη δυνητική εκφορά της δεοντικής τροπικότητας (*θα έπρεπε*). Τέλος, η δημοσίευση κλείνει με άμεσο κάλεσμα προς την κυβέρνηση για λήψη μέτρων στο χώρο της Εκκλησίας –υπονοώντας τη μη λήψη τους τουλάχιστον μέχρι εκείνη τη στιγμή– αλλά και προς την Εκκλησία για υπεύθυνη στάση. Σε γενικές γραμμές, παρότι στον λόγο της αντιπολίτευσης στο δεύτερο κύμα εντοπίζεται όξυνση της αντίθεσης με την Εκκλησία, οι στρατηγικές μετριασμού απέναντι στην απειλή του θεσμικού και συλλογικού προσώπου της διατρέχουν ολόκληρο το κείμενο της δημοσίευσης του εκπροσώπου τύπου του ΣΥΡΙΖΑ και παρουσιάζουν αναλογίες με τις στρατηγικές της συμπολίτευσης που αναλύθηκαν στο παράδειγμα (4).

4.3.2 Η δημοσιογραφική περικειμενοποίηση της δημοσίευσης: Η φωνή της συντακτικής ομάδας

Στον αντιπολιτευτικό δημοσιογραφικό λόγο παρατηρείται σαφής αντίθεση απέναντι στην Εκκλησία. Στο υπό εξέταση άρθρο, η αντίθεση αυτή κατασκευάζεται με δύο στρατηγικές μετασχηματισμού και κατά συνέπεια επανερμηνείας της δημοσίευσης του Νάσου Ηλιόπουλου ως οξείας επίκρισης προς την Εκκλησία. Η πρώτη αφορά τον τίτλο για τον οποίο επιλέγεται η μεταφορά της φράσης *που αρνούνται να τηρήσουν έστω και τα στοιχειώδη μέτρα προφύλαξης* ως **που δεν τηρούν ούτε τα στοιχειώδη τα μέτρα**, με τετελεσμένο ποιόν ενεργείας. Η φράση *που αρνούνται να τηρήσουν*, η οποία προτάσσει την πρόθεση της μη τήρησης μέσω της θεματοποίησης της άρνησης, και όχι την ίδια τη μη τήρηση, μετασχηματίζεται από τη συντακτική ομάδα ώστε να οξύνει την επικριτική προς την εκκλησία θέση του Μέσου. Η ευθύνη της όξυνσης μεταβιβάζεται στο πρόσωπο στο οποίο αποδίδεται ο μεταφερόμενος λόγος. Το δεύτερο επίπεδο περικειμενοποίησης της δημοσίευσης του εκπροσώπου της αξιωματικής αντιπολίτευσης ως επικριτικού προς την εκκλησία αποτελεί η πρόταση των ευχών για *ταχεία ανάρρωση* στον μητροπολίτη Θεόκλητο. Σε αντίθεση με το πρωτογενές κείμενο, οι ευχές αποδίδονται προσωπικά στον Νάσο Ηλιόπουλο και περικειμενοποιούνται ως ειρωνικές, εφόσον η ευθύνη για την ασθένεια του μητροπολίτη αποδίδεται στη θέση ότι ο κορονοϊός δεν κολλάει με τη Θεία Κοινωνία την οποία ο ίδιος φέρεται να *διατυμπάνιζε*. Η επιτακτική χρήση του ρήματος ενισχύεται με τον σημειωτικό πόρο του θαυμαστικού (*που διατυμπάνιζε ότι ο κορονοϊός δεν κολλάει με την Θεία Κοινωνία!*). Στη συνέχεια του κειμένου προαναγγέλλεται και παρατίθεται αυτούσια η δήλωση του Νάσου Ηλιόπουλου χωρίς περεταιίρω σχολιασμό.

Η στρατηγική οργάνωσης του κειμένου κατ' αυτόν τον τρόπο οξύνει την επίθεση στην Εκκλησία από τη συντακτική ομάδα. Μέσω των φραστικών επιλογών του τίτλου και της αντιστροφής της σειράς της πληροφορίας στο σχολιαστικό κείμενο, και κατά συνέπεια της θεματοποίησης και περικειμενοποίησης της ευχής του Ηλιόπουλου για ταχεία ανάρρωση του μητροπολίτη ως ειρωνικής, κατασκευάζεται η αρνητική αξιολόγηση της Εκκλησίας. Η κριτική έμμεσα αποδίδεται στον εκπρόσωπο της αντιπολίτευσης, του οποίου οι στρατηγικές μετριασμού παραλείπονται. Και σε

αυτό το κείμενο παρατηρούμε την εκ νέου περικειμενοποίηση των μεταφερόμενων πρωτογενών δηλώσεων, ώστε να αποκρυσταλλωθεί η αρνητική αξιολογική θέση του μέσου απέναντι τόσο στην Εκκλησία όσο και στην κυβέρνηση. Η δεύτερη είναι ο έμμεσος αποδέκτης της κριτικής, εφόσον η μη επιβολή της τήρησης των περιοριστικών μέτρων από συλλογικότητες με τη βαρύνουσα θεσμική υπόσταση της Εκκλησίας, για λόγους εκλογικής επιρροής, απομειώνει το κύρος της κυβέρνησης.

5. Συμπεράσματα

Ο λόγος της Εκκλησίας την περίοδο του κορονοϊού διαμορφώνεται με βάση τον ιστορικό της ρόλο στην κατασκευή της ελληνο-χριστιανικής εθνικής ταυτότητας. Η Εκκλησία, έχοντας επίγνωση της επιρροής της στον θρησκευόμενο πληθυσμό, εργαλειοποιεί αυτή τη σχέση, με στόχο τη συμμετοχή στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας (παραδείγματα 1 & 2). Στο πλαίσιο της πανδημίας, η Εκκλησία βρίσκεται σε διαμάχη με την επιστήμη, η οποία απειλεί την ουσία της χριστιανικής πίστης μέσω της αμφισβήτησης της ιερότητας της Θείας Κοινωνίας. Παρά την εμφανή υποχώρησή της στις κυβερνητικές αποφάσεις που καθοδηγούνται από την επιστήμη, σε διάφορες φάσεις της πανδημίας, η Εκκλησία δεν παραιτείται του ρόλου της, υψώνοντας συχνά τους τόνους και επιδιώκοντας να διατηρήσει τη θέση της ως επικρατούσας θρησκείας και συνομιλήτριας του κράτους.

Ο κυβερνητικός λόγος που οικοδομείται σε σχέση με την Εκκλησία κατά την περίοδο της πανδημίας διαμορφώνεται με βάση την επίδραση της εξουσίας που ασκεί η Εκκλησία στην κυβέρνηση, μέσω της επιρροής της στο εκλογικό ακροατήριο της κυβερνώσας παράταξης. Όπως δείχνει το πρωθυπουργικό διάγγελμα (παραδειγμα 4), σε αυτό το πλαίσιο, η κυβέρνηση αντιμετωπίζει με διστακτικότητα και αναβλητικότητα τη λήψη περιοριστικών μέτρων στο επίπεδο της Εκκλησίας και στην ουσία της αφήνει ελευθερία κινήσεων ως προς τη λήψη και την εφαρμογή τους. Στόχος της είναι, μέσω της κατασκευής αγαστών σχέσεων, να διατηρήσει στις γραμμές της το θρησκευόμενο ακροατήριο που ελέγχει η Εκκλησία με τον λόγο της. Κατά συνέπεια, η κυβέρνηση οικοδομεί μια ελληνο-χριστιανική συντηρητική ταυτότητα, με βάση τις παραδοσιακές αξίες, με στόχο τη χειραγώγηση του εκλογικού σώματος. Η στάση αυτή, που παρατηρείται σταθερή κατά τη διάρκεια και των δύο κυμάτων της πανδημίας, βρίσκεται σε αντιπαράθεση με την τακτική της σε άλλους τομείς κοινωνικής δράσης, που αντιμετωπίζονται με αυστηρότητα. Δεδομένης, ωστόσο, της πολυσυλλεκτικότητας του κόμματος της ΝΔ, οι τοποθετήσεις των στελεχών δεν είναι ενιαίες, αλλά κυμαίνονται από ακραίες αντιεπιστημονικές τοποθετήσεις μέχρι σαφείς επιστημονικές τοποθετήσεις που στοχεύουν τον κεντρώο χώρο (Ματσούκα 2021).

Τέλος, ο λόγος της αξιωματικής αντιπολίτευσης διαμορφώνεται με βάση τις αριστερές καταβολές του ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος απευθύνεται κατά βάση σε ένα προοδευτικό ακροατήριο. Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκοντας να διαφοροποιηθεί από τον κυβερνητικό λόγο, ασκεί δριμεία αντικυβερνητική κριτική και τοποθετείται με επιστημονικό τρόπο ως προς το ζήτημα της Θείας Κοινωνίας. Δεδομένης, ωστόσο, της πολυσυλλεκτικότητας του κόμματος ως αποτελέσματος της ανάδειξής του σε κόμμα εξουσίας, παρατηρούνται διαφοροποιήσεις των τοποθετήσεων στελεχών του και των μέσων που τον στηρίζουν (παραδειγμα 5), τα οποία στοχεύουν σε ένα διευρυμένο ακροατήριο που κυμαίνεται από τα αριστερά του πολιτικού φάσματος μέχρι τον χώρο του κέντρου. Ως προς τις σχέσεις με την ίδια την Εκκλησία, ο ΣΥΡΙΖΑ

διατηρεί επίσημα χαμηλούς τόνους, φροντίζοντας με υπόρρητο τρόπο να συντηρεί τις διόδους επικοινωνίας με την Εκκλησία και το θρησκευόμενο εκλογικό ακροατήριο. Η στάση του αυτή είναι σταθερή και στα δύο κύματα της πανδημίας. Τόσο η κυβέρνηση όσο και η αντιπολίτευση, λοιπόν, αναγνωρίζουν την Εκκλησία ως πολύ σημαντικό παράγοντα στο πολιτικό παίγνιο.

Ως προς τη δημοσιογραφική περικειμενοποίηση των εκατέρωθεν λόγων, τόσο ο φιλο-κυβερνητικός όσο και ο αντιπολιτευτικός τύπος εργαλειοποιούν τις δηλώσεις ιεραρχών και πολιτικού προσωπικού για να πλήξουν τον εκάστοτε αντίπαλο, την αντιπολίτευση ή την κυβέρνηση. Όπως δείχνει το σύνολο των κειμένων της βάσης, τα φιλοκυβερνητικά μέσα επιχειρούν να ενισχύσουν τη συνεργατική σχέση συντηρητικής κυβέρνησης και Εκκλησίας, αποφεύγοντας την άμεση αξιολόγηση της στάσης της δεύτερης. Τοποθετημένα ιδεολογικά στο συντηρητικό χώρο, τα κείμενα έχουν στόχο τη στήριξη της κυβέρνησης. Κατά συνέπεια, μέσω της δημοσιογραφικής αξιολόγησης, αναπαράγονται οι ιδεολογικές θέσεις της κυβερνώσας παράταξης με στόχο τη φυσικοποίηση και την εμπέδωσή τους από το αναγνωστικό κοινό. Τα αντιπολιτευτικά μέσα, από την άλλη πλευρά, επιλέγουν να τοποθετηθούν με μεγαλύτερη οξύτητα απέναντι στην αρνητική στάση της εκκλησίας στον περιορισμό των λατρευτικών της τελετουργιών, προσβλέποντας προς το ακροατήριο του αριστερού χώρου του πολιτικού φάσματος. Όχημα των παραπάνω στρατηγικών αποτελεί η αξιολογική εκ νέου περικειμενοποίηση πρωτογενών πολιτικών κειμένων τα οποία, ακόμα και όταν παρατίθενται αυτούσια, ενίοτε παραφράζονται και κατά συνέπεια επανερμηνεύονται από τις/τους συντάκτριες/τες, πάντα σε σχέση με την πολιτική αναφορά του μέσου.

Βιβλιογραφία

- Αναστασιάδης, Γ. 1991. *Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία της Ελλάδας*. Θεσσαλονίκη: Μαλλιάρης-Παιδεία.
- Ανδρουτσόπουλος, Γ. 2001. “Γλωσσολογικές προσεγγίσεις στο δημοσιογραφικό λόγο: Είδη, ποικιλότητα και ιδεολογία”. Στο Π. Μπουκάλας & Σ. Μοσχονάς (εκδ.), *Δημοσιογραφία και Γλώσσα*. (Πρακτικά Συνεδρίου, 15-16 Απριλίου 2000). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΗΕΑ, 167-184.
- Αρχάκης, Α., Φτερνιάτη, Α. & Δούκα, Α. 2018. “Αναλύοντας κριτικά την ειδησεογραφική αξιολόγηση στον ημερήσιο τύπο: προτάσεις διδακτικής αξιοποίησης στο πλαίσιο των πολυγραμματισμών”. Στο Κ. Ντίνας (επιμ.), *Figura in Praesentia. Μελέτες Αφιερωμένες στον Καθηγητή Θανάση Νάκα*. Αθήνα: Πατάκης, 1-29.
- Archakis, A. 2018. “The representations of racism in immigrant students’ essays in Greece: The ‘hybrid balance’ between legitimizing and resistance identities”. *Pragmatics*, 28 (1): 1-28. Διαθέσιμο στο <https://www.ibep-platform.com/docserver/fulltext/prag.16016.arc.pdf?expires=1610033560&id=id&accname=guest&checksum=5576C1F088F999DAB7FA547F2F7D1674> (Ανακτήθηκε στις 7/1/2021).
- Γεωργαλίδου, Μ. 2004. “Η προφορικότητα στο γραπτό κείμενο: Οι γλωσσικές επιλογές στα βιογραφικά σημειώματα υποψηφίων για την τοπική αυτοδιοίκηση”. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα*, Πρακτικά της 24^{ης} Ετήσιας Συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ., 111-122.

- Γιαλαμπούκη, Ε. 2008. *Δημοσιογραφικός Λόγος και Διακειμενικότητα*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Γλωσσολογίας. Doi: 10.12681/eadd/19104
- Chilton, P. 2004. *Analysing Political Discourse: Theory and Practice*. London, UK: Routledge.
- Δελβερούδη, Ρ. 2001. “Γλωσσική ποικιλία”. Στο Α.-Φ. Χριστίδης, *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη Γλώσσα*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 54-57. Διαθέσιμο στο http://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_a9/index.html (Ανακτήθηκε στις 23/3/2021).
- Δούκα, Α., Φτερνιάτη Α. & Αρχάκης, Α. 2019. “Αξιολογώντας τα αποτελέσματα ενός προγράμματος κριτικού γραμματισμού στον ειδησεογραφικό λόγο”. Στο Σ. Σοφοκλέους (επιμ.), *Πρακτικά 3^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου: Γραμματισμός και Σύγχρονη Κοινωνία: Ταυτότητες, Κείμενα, Θεσμοί*. (Κύπρος, Λευκωσία, 11-12 Οκτωβρίου), 117-144.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. London: Edward Arnold.
- Georgalidou, M. 2011. “‘Stop caressing the ears of the hooded’: Political humour in times of conflict”. Στο V. Tsakona & D.E. Popa (επιμ.), *Studies in Political Humour: In Between Political Critique and Public Entertainment*. Amsterdam: John Benjamins, 83-108.
- Καμηλάκη, Μ. & Μαρκόπουλος, Γ. 2018. “Γλωσσικές αναπαραστάσεις της πολιτικής ταυτότητας στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης”. Στο Κ. Ντίνας (επιμ.), *Figura in Praesentia. Μελέτες Αφιερωμένες στον Καθηγητή Θανάση Νάκα*. Αθήνα: Πατάκης, 1-29.
- Κανάκης, Κ. 2014. “Αρχή της συνεργασίας και γλωσσικές πράξεις”. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 37-79.
- Καραμούζης, Π. 2009. “Θρησκεία και κυρίαρχη ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία”. Στο *Επιστήμη και Κοινωνία. Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας, Τεύχος 21*: 83-102. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Λύκου, Χ. 2000. “Η Συστημική λειτουργική γραμματική του Μ.Α.Κ. Halliday”. *Γλωσσικός Υπολογιστής II*. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Ματσούκα, Μ. 2021. *Θεσμικοί Λόγοι κατά την Κρίση της Πανδημίας: μια Κριτική Προσέγγιση*. Διπλωματική Εργασία, ΕΑΠ.
- Μιχάλης, Α. 2014. “Κριτική ανάλυση λόγου: Δυνατότητες και προβλήματα εφαρμογής στη γλωσσολογική διαδικασία”. Στο Ε. Γρίβα, Δ. Κουτσογιάννης, Κ. Ντίνας, Α.Γ. Στάμου, Α. Χατζηπαναγιωτίδη, & Σ. Χατζησαββίδης (επιμ.), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: Ο Κριτικός Γραμματισμός στη Σχολική Πράξη*. (Δράμα, 1-3 Νοεμβρίου 2013).
- Μπέλλα, Σ. 2014. “Δείξη και επικοινωνία”. Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφιανού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 225-260.
- Πανταζόπουλος, Α. 2005. “Ο λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις ευρωεκλογές”. Στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η Κοινή Γνώμη στην Ελλάδα 2004*. Αθήνα: Σαββάλας, 141-163.
- Πολίτης, Π. 2001. “Μέσα μαζικής ενημέρωσης: το επικοινωνιακό πλαίσιο και η γλώσσα τους”. Στο Α.-Φ. Χριστίδης (επιμ.), *Εγκυκλοπαιδικός Οδηγός για τη*

- Γλώσσα. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Διαθέσιμο στο https://www.greek-language.gr/greekLang/studies/guide/thema_b10/index.html (Ανακτήθηκε στις 19/11/2020).
- Σακελλαρίου, Α. 2020. *Θρησκεία και Πανδημία στην Ελληνική Κοινωνία*. Αθήνα: Εκδόσεις iWrite.
- Σηφianού, Μ. 2014. "Ευγένεια στον λόγο". Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 261-294.
- Στάμου, Α.Γ. 2011. "Η κριτική ανάλυση λόγου των περιβαλλοντικών κειμένων: Προς μια κριτική γλωσσική επίγνωση". *12 κείμενα για τη γλωσσολογία: Πρακτικά των ετήσιων συναντήσεων του Τομέα Γλωσσολογίας*. (Πινακάτες Πηλίου: Κοντύλι), 179-193.
- Στάμου Α.Γ. 2014. "Η κριτική ανάλυση λόγου: Μελετώντας τον ιδεολογικό ρόλο της γλώσσας". Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού, Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου: Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 149-187.
- Τσάκωνα, Β. 2014α. "Ανάλυση πολιτικού λόγου". Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 523-553.
- Τσάκωνα, Β. 2014β. "Ανάλυση χιουμοριστικού λόγου". Στο Μ. Γεωργαλίδου, Μ. Σηφianού & Β. Τσάκωνα (επιμ.), *Ανάλυση Λόγου. Θεωρία και εφαρμογές*. Αθήνα: Νήσος, 295-324.
- Φραγκάκη, Γ. 2012. "Η ιδιόλεκτος των κυβερνητικών εκπροσώπων: Προκαταρκτικές παρατηρήσεις στο κειμενικό είδος της ενημέρωσης συντακτών". Στο Ζ. Gavriilidou, Α. Efthymiou, Ε. Thomadaki & Ρ. Kambakis-Vougiouklis (επιμ.), *Selected papers of the 10th ICGL*. Komotini/Greece: Democritus University of Thrace, 2012), 1197-1206.
- Van Dijk, T.A. 1991. *Racism and the Press*. London: Routledge.
- Van Dijk, T.A. 2002. "Political discourse and political cognition". Στο Ρ. Α. Chilton & C. Schäffner (επιμ.), *Politics as Text and Talk: Analytic Approaches to Political Discourse*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, 230-237.